

УДК: 372.857

Грицай Н. Б., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

РОЗВИТОК МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ З БІОЛОГІЇ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті визначено основні етапи розвитку методики проведення екскурсій з біології, розглянуто період розквіту екскурсійної справи. Проаналізовано методичні погляди щодо організації екскурсій провідних учених 20-х років ХХ століття і обґрунтовано значення їхніх ідей для сучасної методики навчання біології.

Ключові слова: методика, навчання біології, екскурсії, дослідницький метод, екскурсійні станції, природа.

Аннотация. В статье определены основные этапы развития методики проведения экскурсий по биологии, рассмотрен период расцвета экскурсионного дела. Проанализированы методические взгляды на организацию экскурсий ведущих ученых 20-х годов ХХ века и обосновано значение их идей для современной методики обучения биологии.

Ключевые слова: методика, обучение биологии, экскурсии, исследовательский метод, экскурсионные станции, природа.

Annotation. The article outlines the main stages of the method of conducting the field trips in Biology development; the heyday of the excursion business is considered. The author has analyzed the methodological views of leading scientists of the 20th of XX century on the organization of field trips, and proved the value of their ideas for modern methodology of teaching the biology.

Key words: teaching of biology, field trips, research method, excursion station.

У контексті гуманізації шкільної біологічної освіти окреслюється необхідність переосмислення методики проведення навчальних екскурсій для реалізації навчально-виховних завдань з цього предмета. Незважаючи на те, що екскурсія як форма організації навчання є однією з найбільш давніх, її потенціал для розвитку пізнавальної та творчої активності, комунікативних якостей особистості, як і раніше, залишається високим. Справедливість цього твердження полягає в тому, що наодинці із природою учень стає справжнім дослідником з активною пошуковою позицією, реалізація якої передбачає пошук відповідей на запитання, які його цікавлять, задоволення потреби у спілкуванні, що призводить до

обміну раціональною й емоційною інформацією, досвідом, вироблення єдиної стратегії взаємодії з навколишнім світом.

Проте у новій навчальній програмі з біології для 6–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів, яку буде впроваджено з 2013–2014 навчального року, передбачено мінімальну кількість екскурсій: всього по 2 – у 6, 7 та 9 класах і жодної – у 8 класі [1]. Такий підхід спричинить втрату «контакту з природою», і, як наслідок, школярі бачитимуть рослини і тварини лише на ілюстраціях підручника та моніторі комп'ютера.

З огляду на вищезазначене необхідно провести ретроспективний аналіз використання екскурсій у навчально-виховному процесі.

Питання історичного розвитку методики викладання біології відображено у працях І. Д. Зверева, Б. Є. Райкова, Д. І. Трайтака, В. М. Федорової, І. К. Шульги.

Історію розвитку і становлення методики навчання біології в Україні вивчали вчені-методисти О. М. Мегем, Н. Й. Мішук, І. В. Мороз, Е. В. Середенко, М. М. Скиба, А. В. Степанюк. Результати наукових пошуків названих учених дають змогу простежити особливості розвитку методики проведення природничих екскурсій у межах становлення шкільної біологічної освіти.

Цінними у контексті дослідження вважаємо праці Л. О. Беляніної, О. І. Лагутенко та І. В. Ягодовської про історію екскурсійної справи. Так, І. В. Ягодовська виокремила етапи формування і розвитку екскурсійного методу: до XVII ст. – період «ходінь»; XVII – початок XIX ст. – період подорожей та екскурсій; 1804–1901 рр. – період навчальних екскурсій, або підготовчий період; 1901–1922 рр. – започаткування екскурсійного методу; 1922–1930 рр. – розквіт екскурсійного методу; 1930–2000 рр. – період збереження екскурсійного методу у сфері додаткової освіти; із 2000 р. – сучасний період (спроби відродження екскурсійного методу) [2].

В аспекті методики навчання біології більш вдалою є періодизація, запропонована О. І. Лагутенко: початковий («догердівський») період; період становлення методики проведення екскурсій («гердівський»); розквіт школи екскурсіонізму («райковський» період); «трудоий» («виробничий») період, або спад екскурсійної діяльності; новий, сучасний етап розвитку методики екскурсій [3].

Однак в Україні розвиток методики проведення екскурсій з біології не був предметом спеціального наукового дослідження. Незважаючи на суттєві досягнення учених-методистів минулого століття, зокрема періоду розквіту екскурсійної справи (20-і роки XX ст.), у сучасній школі їхні методичні рекомендації використовують недостатньо.

Метою дослідження є аналіз основних тенденцій розвитку екскурсійної методики у 20-х роках XX століття та з'ясування їхнього значення для сучасної біологічної освіти.

Завдання статті: розглянути найважливіші події в історії розвитку методики проведення біологічних екскурсій упродовж 1920-х років; проаналізувати погляди на екскурсію та методику її проведення провідних учених того періоду; обґрунтувати значення їхніх методичних поглядів для сучасної методики викладання біології.

Після жовтневих подій у Петрограді 1917 року було створено Народний комісаріат освіти, в якому запроваджено позашкільний відділ під керівництвом Н. К. Крупської. Відділ керував екскурсійною роботою серед дорослих: організував екскурсійні станції, курси підготовки екскурсодів, розробляв для шкіл екскурсійні плани і маршрути, видавав літературу. З ініціативи відділу було прийнято рішення про введення екскурсій до навчальних планів загальноосвітніх закладів; рекомендовано використовувати екскурсії у викладанні природознавства, географії, фізики, історії, літератури, зокрема проводити їх у навчальний час, забезпечуючи для цього спеціальними засобами.

У перших декретах Радянської влади про школу екскурсію розглядали як обов'язковий елемент навчального процесу. У 1918 році при Народному комісаріаті освіти розпочало роботу спеціальне бюро шкільних екскурсій. Наркомом А. В. Луначарський уповноважив видатного вченого-методиста професора І. І. Полянського сформулювати та очолити спеціальну комісію вчених, завдання якої полягало у виборі в околицях Петрограда відповідних місць для створення опорних баз або екскурсійних станцій. До складу комісії, крім І. І. Полянського, увійшли відомі професори Б. О. Федченко, С. П. Кравков, М. М. Римський-Корсаков.

Період 1918–1929 рр. можна назвати «золотим десятиріччям» розвитку екскурсознавства. Так, у Петрограді 1918 року при Народному комісаріаті освіти було організовано спеціальне бюро шкільних екскурсій. До травня 1919 року відкрито шість екскурсійних станцій, які працювали за природничою програмою; поширеними були одноденні та навіть багатоденні екскурсії з геології і ґрунтознавства, ботаніки та зоології. На початку 1920 року Колегією єдиної трудової школи м. Петрограда було затверджено «Положення про екскурсійні секції та екскурсійні станції», у якому уточнено завдання станції, як-от: розроблення екскурсійних планів і маршрутів для шкіл, сприяння проведенню шкільних екскурсій і на екскурсійні станції, і в інші місця, організування лекцій та курсів для підготовки керівників екскурсій, публікування журналів і книг з проблем екскурсійної справи і т. п.

Екскурсійні станції діяли в Москві, Петрограді, Казані, Нижньому Новгороді, Володимирі, Білозерському, Ростові, Уфі, Ярославлі та інших містах. В їхній роботі активну участь брали видатні вчені: Б. В. Всесвятський, В. О. Догель, О. О. Єленкін, Д. Н. Кайгородов, В. Ф. Наталі, І. І. Полянський, Б. С. Райков, В. М. Сукачов.

1921 року започатковано діяльність трьох науково-дослідних установ: у Москві почали функціонувати Центральний музейно-екскурсійний інститут, який було розбудовано з екскурсійного бюро, та Інститут методів позашкільної роботи, у якому створено екскурсійний відділ, і, нарешті, в Петрограді – Науково-дослідний екскурсійний інститут, який увійшов до складу установ Петроградського Академічного центру.

В Україні розвиток екскурсійної діяльності у досліджуваний період пов'язаний із іменами провідних громадських діячів: В. М. Артоболевського, В. І. Петра, С. Ф. Русової, М. В. Шарлеманя, У березні-квітні 1918 року при Міністерстві народної освіти УНР було створено Департамент позашкільної освіти, екскурсійний відділ у якому очолила директор Департаменту, член Центральної Ради Софія Федорівна Русова.

С. Ф. Русова після аналізу наукових праць російських колег (Б. Є. Райкова, Г. М. Боча) у статті «Шкільні екскурсії і їх значення» виклала власні погляди на методику організації та проведення екскурсій. На її думку, шкільні екскурсії корисні для розвитку мовлення, поглиблення знань із природознавства, географії, геометрії і взагалі для всебічного розвитку особистості. Педагог радила влітку і навесні влаштовувати більше екскурсій у поле та до лісу. Добре організована екскурсія, за словами С. Ф. Русової, – це спроба в справі розвитку здатності дітей до практичного життя. Завдання екскурсії вона визначала як «...навчання не тільки дивитись навкруги себе, а й бачити усякі з'явища в усіх деталях, придивлятися до цих з'явищ і розуміти їх зв'язки межи собою, і зв'язок їх з тою сферою, в якій вони утворилися» [4, с. 26–27].

На думку С. Ф. Русової, екскурсійна робота є засобом морального, патріотичного й естетичного виховання, бо «... ніщо так не впливає на дітей, як екскурсії, під час яких краса природи, степ на заході сонця, річка, став, скелі або інші деталі дуже глибоко вражають дитину, закладаючи перші свідомі почуття любові до рідної прекрасної країни» [5, с. 209]. Дослідниця стверджувала, що проведення екскурсій має бути обов'язковими, як, наприклад, викладання математики чи читання.

Після створення у 1922 році СРСР утворилися два центри, дві школи із розроблення питань теорії, методики і практики екскурсійної справи – московська і петроградська. Між обома школами існували певні відмінності в розумінні змісту і завдань екскурсійної роботи: представники московської школи пріоритетним аспектом використання екскурсій називали виховний, а прихильники петроградської – пізнавальний.

Провідними ідеями когорта петроградських педагогів, яких очолював Б. Є. Райков, були ідеї нерозривності освіти і виховання, пафос «любові до природи» в її чистому, незаплямованому господарським вторгненням вигляді. Представники цього об'єднання проголошували, що завдання школи – розвинути в учнів бережливе ставлення до природи у всіх її

проявах, спонукати їх, наприклад, брати участь у насадженні лісу через любов до «свіжого аромату лісової стихії», а не через наявність будь-яких мотивів суспільно корисної праці [6, с. 17].

Методисти вбачали велике освітнє і виховне значення екскурсій у природу в тому, що вони дають можливість ознайомлювати учнів з явищами природи загалом, збагачувати їх конкретними уявленнями, реалізовувати синтетичне вивчення навколишнього середовища, формувати переконання в необхідності охорони природи, розвивати організаційні навички, уміння працювати в групі, колективно. У той же час за допомогою лише екскурсій не можна забезпечити детального розгляду того або іншого питання, оскільки спостереження під час екскурсії не завжди можуть бути проведені досить повно і вимагають додаткового поглиблення й уточнення в класі. Тактика екскурсійників передбачала «занурення» учня в досліджуване середовище. Основне завдання педагога на екскурсії, на думку Б. Є. Райкова, – змусити дітей самостійно працювати руками, ногами, головою [7].

У методиці навчання біології вимогу виховання самостійності мислення, спостережливості та пізнавальної діяльності реалізовували шляхом використання «дослідницького методу», сутність якого полягала в отриманні знань учнями не зі слів учителя, який повідомляє «готові знання», а в ході самостійного пошуку і відкриття цих знань. Школяр ставили на місце дослідника і він повинен був самостійно робити висновки на підставі власних спостережень і дослідів. Прийняття і закріплення цього методу в педагогіці пов'язане з ім'ям Б. Є. Райкова [8].

Професор Борис Євгенович Райков працював на посаді керівника Павловської екскурсійно-інструкторської станції. 1921 року вчений опублікував книгу за назвою «Методика і техніка проведення екскурсій», у якій обґрунтував низку найважливіших проблем екскурсійної справи, як-от: екскурсійний метод і його освітнє значення, психологію екскурсій; типи екскурсій; практику екскурсійного керівництва; техніку проведення екскурсій та інші екскурсійні проблеми. Б. Є. Райков визначав екскурсію як «наріжний камінь» краєзнавства та класифікував екскурсії за трьома категоріями: за тривалістю – одноденні, одноденні з ночівлею та багатоденні; за обсягом – на одну спрямовану тему, на кілька близьких тем і «природа загалом»; за завданнями – збирання матеріалу для колекцій, ознайомлення із прийомами дослідження [7].

Розроблення і запровадження в освіті дослідницького методу зумовило зміни й у змісті екскурсій. Б. Є. Райков запропонував класифікацію екскурсій, за якою розмежував дослідницький та ілюстративний типи. Науковець вважав, що ілюстративні екскурсії варто замінити екскурсіями дослідницькими [8].

Учений-методист Костянтин Павлович Ягодовський погоджувався із висловлюваннями Б. Є. Райкова про те, що екскурсіям варто надавати дослідницького характеру та критикував ті екскурсії, на яких дітям лише повідомляють назви предметів природи. Педагог підкреслював: «Основна мета будь-якої природничої екскурсії повинна бути не в тому, щоб показати учням і змусити їх запам'ятати вид і назви декількох десятків живих істот, і не в тому, щоб навчити їх відшукувати й описувати морфологічні та біологічні особливості певного тваринного або рослинного організму, а в тому, щоб показати й навчити їх бачити життя природи, розуміти сутність біологічних процесів. Не на окремих організм потрібно звертати увагу екскурсантів, а на явища загального характеру, причому окремі організми можна використовувати лише як приклад для ілюстрування певного явища» [9, с. 66].

На думку К. П. Ягодовського, конкретними формами реалізації дослідницького методу повинні бути практичні заняття і екскурсії, а тому педагог зосередив увагу на розробленні методики їхнього проведення. Зокрема, К. П. Ягодовський зазначав: «Життєвими і цінними виявилися екскурсії і практичні заняття, які проводили за поданою у підручнику схемою... Екскурсія проходила так, як урок, з тією відмінністю, що тут учитель розповідав не перед таблицею, а в природі – «перед справжньою сосною». ... Спілкування з природою під час екскурсій і в лабораторії незабаром виявило всі позитивні та негативні особливості описових екскурсій. Всі зусилля методистів були спрямовані на пошуки форми, яка не тільки б надавала учню можливість більшої самостійності, але й ставила його в необхідність проявити можливий максимум самодіяльності. Ці пошуки не виявилися безрезультатними, оскільки незабаром привели до тієї форми опрацювання матеріалу, яка одержала назву дослідницького методу...» [10, с. 61].

В Україні період 20-х років позначений особливим культурно-освітнім піднесенням, пошуками різноманітних форм і методів організації, наукових досліджень. Використання екскурсійного методу надавало можливість ученим вивчати природні та історичні явища в окремих регіонах, постійно розширювати діапазон пошукової роботи. Науково-екскурсійні розвідки сприяли організації виставок, музеїв, до яких шляхом проведення екскурсій залучали широкі верстви населення, зокрема учнівську молодь. Створення при Всеукраїнській Академії Наук комісії краєзнавства та філій наукових товариств було поштовхом для подальшого розвитку екскурсійної справи в Україні. Українські вчені-екскурсійники працювали над розробленням методик проведення екскурсій з ботаніки і зоології (М. О. Загоровський, О. Т. Булдовський, В. Г. Скороход та ін.) та виробничих екскурсій (М. Рождественський, Д. Ельвіна).

Видатною подією в історії народної освіти був Перший український з'їзд учителів у січні 1924 р. в Харкові, на якому розглядали питання розбудови української школи. На допомогу вчителям було запропоновано методичні матеріали щодо організації та методики проведення екскурсій. Так, 1920 року музейно-екскурсійна секція Харківського губернського відділу народної освіти представила розробку екскурсійного методу вивчення різних предметів. Наприклад, екскурсія з природознавства (складена І. Ожигановським) проводилася в такому порядку: «1) Що ми бачимо зараз навколо нас в живій і не живій природі (На питання відповідають всі учасники екскурсії. Узагальнення і висновки робляться спільно з учителем). 2) Порівняння природи, що зараз спостерігається, з природою ранньої весни. 3) В чому полягає харчування рослин (питання висувається екскурсантами). 4) Бесіда з керівником про розподіл наук на: ботаніку, зоологію та біологію. Характеристика кожної з них (10 хвилин). 5) Перерва. 6) Збирання характерного листа. 7) Аналіз зібраного матеріалу і бесіда про будову і форму листа. 8) Збирання листа для морфологічного гербарію. Під час екскурсії було задано до 30 питань, які розкривалися учасниками, після чого спільно з керівником робилися висновки та узагальнення. 9) На завершення була оглянута городня ділянка при дачі і виміряна її площа» [11].

На початку 1925 р. в Києві вчителі природознавства та біології заснували на громадських засадах біостанцію, яку влітку того ж року за розпорядженням Народного комісаріату освіти України було перейменовано на Педагогічну біостанцію – єдину в Україні науково-педагогічну установу, що працювала без державних дотацій. Біостанція організувала педагогічну, методичну й наукову роботу освітян відповідно до потреб шкільної природничої освіти України.

Педагогічні працівники біостанції відмовилися від абсолютного наслідування діяльності Московської біостанції імені К. А. Тімірязєва й окреслили такі напрями роботи, як організація й проведення екскурсійної роботи, відкриття природничого музею, вивчення теорії і практики екскурсійної справи, забезпечення зв'язку зі школою та ін. [12].

У 1926 р. учасники гуртка вчителів-природознавців при Полтавському ІНО уклали збірник «Природничі екскурсії трудової школи», який складався із двох розділів: 1) методи екскурсій та оброблення їхніх результатів та 2) приклади екскурсій в трудовій школі [11].

Українські педагоги Є. Равич-Щербо та Ф. Гунченко у статті «Екскурсії в природу» пропонували поділяти екскурсії за тематикою на: 1) локальні, 2) сезонні, 3) біологічні, 4) систематичні, 5) виробничі, 6) історико-етнографічні. Прикладом екскурсій локального типу можуть слугувати екскурсії на такі теми: «Життя прісних вод», «Життя в степу» і т. п. До сезонних екскурсій належать «весняні», «осінні», «зимові», «літні»

екскурсії. До біологічних відносять екскурсії на такі теми: «Способи харчування», «Способи захисту», «Хижаки й паразити». Систематичними екскурсіями будуть: «Наші мухи», «Наші птаці». Екскурсії на такі теми, як «Шкідники саду», «Шкідники городу» «відносимо до виробничого типу». Педагоги вказували, що основною вимогою цього методу є «говорити на екскурсії тільки про те, що можна показати. [13, с. 66–67].

В усіх округах України виходили друком спеціальні бюлетені, в яких було висвітлено передовий досвід проведення уроків з біології, а також специфіку організації екскурсій.

У 20-х – на початку 30-х рр. в Україні в руслі розвитку методики навчання біології працював педагог-біолог, професор Полтавського інституту народної освіти Олександр Теофілович Булдовський. Учений пропагував дослідницький метод викладання природознавства, відстоював ідею вивчення природи та розміщення навчального матеріалу в шкільних програмах і підручниках у формі природних угруповань; основу побудови курсу біології він вбачав не у матеріалі з систематики, а в екологічному принципі, ідеях залежності функцій організму від навколишнього середовища. Особливо результативними для викладання вчений вважав дослідницькі екскурсії та спостереження. Методист наголошував, що висловлювання на зразок «Вчитель повинен подавати біологічно згрупований матеріал на ґрунті дослідницьких методів навчання» має бути аксіомою для викладача трудової школи. Вагомим кроком на шляху розвитку методики навчання біології було видання посібника за редакцією О.Т. Булдовського «Природничі екскурсії в трудовій школі» [12].

Із огляду на невідповідність ідей педагогів-екскурсійників тенденціям діяльності Народного комісаріату освіти під керівництвом Н. К. Крупської попередні навчальні програми було замінено комплексними програмами, побудованими «винятково на принципах марксизму». Запропоноване Народним комісаріатом освіти «удосконалення» навчальних програм передбачало такі зміни: «відмінено» математику, фізику, історію; на базі їхнього синтезу створено піраміду, основа якої – «природа», середина – «праця людини», а верхівка – «суспільство»; залишки природознавства, в плані загальної політехнізації школи, замінено агрономізацією, «виробничим» підходом; матеріал з біології представлено відомостями про сільськогосподарські тварини і рослини, їхніх шкідників та хвороби, а екскурсії з дослідницького методу вивчення природи перетворено на форму організації навчального процесу. Б. Є. Райков обурювався, що просто злочинно для педагога, який упритул займається обліком несучості курей та удійності корів, не враховувати те, що природознавство – це передусім культура розуму, а не один лише засіб покращення життя [11].

У 1925–1926 роках С. П. Аржанов, А. П. Пінкевич та К. П. Ягодівський опублікували книгу для вчителя «Природа і праця», яка була, фактично,

спробою збереження у «новій» школі дослідницького методу шляхом орієнтації на вивчення виробництва сільськогосподарської продукції. Ленінградські вчені наполягали на введенні предмета «Охорона природи» у практику школи, пропонували створити у всіх відділах Народної освіти бюро з охорони природи. Ідейні супротивники ленінградських науковців стверджували, що загалом охорона природи не має сенсу, бо її, природу, потрібно підкорювати, виправляти і використовувати [11].

Наслідком описаного протистояння було застосування репресій щодо Б. Є. Райкова та його прибічників. Редактора журналів «Природознавство в школі» та «Жива природа» Б. Є. Райкова у 1930 р. було оголошено ворогом народу і репресовано. Арешти учасників групи Б. Є. Райкова тривали з березня по серпень 1930 року [6; 11].

Попри те, що загалом дослідницький метод, який набув особливого поширення у 20-х рр. ХХ ст., розглядався як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів, окремі педагоги і методисти переоцінювали можливості екскурсій, визнавали їх провідною формою навчання. Відтак, надмірне захоплення окремих педагогів екскурсійним методом призвело до багатьох спотворень його сутності та специфіки використання, що варто вважати одним із чинників відмови від екскурсій як методу навчання взагалі.

Крім того, більшість провідних українських учених-екскурсійників, а також ентузіастів краєзнавчого руху було звинувачено у націоналізмі, щодо них відкрито політичні справи, вжито репресій. На початку 30-х років краєзнавство як напрям було практично знищено, що зумовило згасання й екскурсійного руху. Туристсько-екскурсійна, краєзнавча і натуралістична робота зберігаються в системі додаткової освіти.

Отже, 20-і роки ХХ століття характеризуються розквітом екскурсійної справи, розробленням основних положень методики проведення біологічних екскурсій. Видатні вчені-методисти Б. Є. Райков, К. П. Ягдовський, О. Ф. Булдовський обґрунтували вагоме значення екскурсій у навчанні біології і виступали за впровадження у шкільну практику екскурсій дослідницького характеру. Проте, переоцінювання ролі екскурсій у навчальному процесі та політична заангажованість керівництва освітньої галузі призвели до занепаду екскурсійної справи.

Недостатня увага до екскурсій спостерігається і на сучасному етапі розвитку біологічної освіти. Тому у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи необхідно впроваджувати такі передові методичні ідеї 20-х рр. ХХ ст.:

- збільшення у навчальних планах кількості годин на проведення екскурсій;
- вивчення під час екскурсії не окремих живих організмів, а їхніх угруповань;

- врахування принципу сезонності та вивчення біологічного матеріалу за екологічним принципом;
- реалізація краснавчочого принципу;
- виховання естетичних почуттів під час проведення екскурсій;
- застосування дослідницьких методів навчання;
- розвиток самостійності учнів під час екскурсій;
- впровадження природоохоронного виховання під час екскурсійної діяльності.

Завданням подальших досліджень може бути визначення шляхів удосконалення методики проведення біологічних екскурсій у загальноосвітніх навчальних закладах України.

1. Біологія. Навчальна програма для 6–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / уклад. І. Ю. Костіков, В. В. Курсон, С. О. Малікова та ін. – 2012. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/programa_biology.doc.
2. Ягодовская И. В. История становления и развития экскурсионного метода в российском образовании : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И. В. Ягодовская. – М., 2007. – 24 с.
3. Лагутенко О. И. Методика проведения экскурсий в природу при изучении курса естествознания : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / О.И. Лагутенко. – Санкт-Петербург, 2007. – 245 с.
4. Русова С. Шкільні екскурсії і їх значіння / С. Русова // Світло. – 1911. – № 8. – С. 25–34.
5. Русова С. Вибрані педагогічні твори / С. Русова. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.
6. Ягодовская И. В. Константин Павлович Ягодовский: [к 130-летию со дня рождения] / И. В. Ягодовская // Биология в школе. – 2007. – № 7. – С. 15–19.
7. Райков Б. Е. Методика и техника проведения экскурсий / Б. Е. Райков. – М. : Госиздат, 1921. – 81 с.
8. Райков Б. Е. Исследовательский метод педагогической работе / Б. Е. Райков, В. Ю. Ульяновский, К. П. Ягодовский. – Л. : Госиздат, 1924. – 68 с.
9. Ягодовский К. П. О преподавании естествознания / К. П. Ягодовский // Сборник статей по методике школьного естествознания. – Петроград, 1917. – 226 с.
10. Ягодовский К. П. Об одной из попыток углубления исследовательского метода / К. П. Ягодовский // Естествознание в школе. – 1923. – № 5–6. – С. 60–69.
11. Бугрій В. С. Становлення екскурсійного методу вивчення рідного краю в українській школі / В. С. Бугрій // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Серія “Історія та географія”. – Х. : Майдан, 2008. – Вип. 31. – С. 30–32.
12. Скиба М. М. Розвиток методики викладання біології в загальноосвітній школі України у 20–30-х роках ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Скиба Марія Михайлівна. – К., 2004. – 240 с.
13. Равич-Щербо Е. Екскурсії в природу / Е. Равич-Щербо, З. Гунченко // Радянська школа. – 1926. – № 13–14. – С. 63–72.
14. Борейко В. Е. Очерки о пионерах охраны природы / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 1996. – Т. 1. – 208 с.

Рецензент: д.пед.н., професор Лісова С. В.